

İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏR ÜMÜMTÜRK KONTESTİNDƏ

Giriş. Türk dilləri, o cümlədən də Azərbaycan dilinin gərçəkliyi əks etdirmə baxımından böyük imkanlara malik olmuşdur. Cəmiyyətdə baş verən radikal dəyişikliklər dildən çeviklik tələb edir. Meydana gələn məvhum və anlayışlar konkret dil vahidləri ilə işarələyə bilsə, bu, milli dilin sözyaratma imkanlarının zənginliyinə əsaslanır. Respublikamızda terminologiyamızın elmi əsasları (5) işlənilib nəşr edilmiş, vaxtaşırı terminologiya məsələlərinə dair toplular nəşr edilmişdir (6). Bundan əlavə müxtəlif toplularda, əsərlərdə, dissertasiya və məqalələrdə terminoloji leksikanın bu və ya digər məsələlərinə həsr olunmuş yazılara rast gəlmək olar. Təkcə, terminoloji leksikaya dair yazılmış və ya həsr olunmuş araşdırmalar, bütünlüklə qrammatikaya dair yazılmış əsərlərin həcmindən dəfələrlə çoxdur. Bu, bir tərəfdən terminologiyanın yeni elm sahəsi olması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən dövrümüz üçün onun aktuallığına işarə edir.

Əsas hissə. Xüsusi sahə leksik sistemi kimi terminologiya Azərbaycan dilində qədim köklər üzərindədir. “Azərbaycan dilinin ümumtürk kontekstində araşdırılan terminologiyası təsdiqləyir ki, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi dil ilk növbədə bu imünasibətləri əks etdirən vahidlərin yaradılmasına meyilli olmuşdur” (1, s. 246). Kollektiv həyat cəmiyyət üzvlərindən öz hərəkət və davranışlarını başqaları ilə razılaşdırmağı tələb edir. Sosial differensiallaşma gücləndikcə, dildə də müvafiq prosesin getməsi zərurəti yaranırdı. Sosial amillər dilin bütün qatlarına öz təsirini göstərsə də, bu, daha çox dilin leksik qatında özünü göstərir (12, s. 166). Leksik-semantik yolla yaranan terminlər dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq digər yollarla yeni terminlərin yaranması üçün əsas rol oynayır.

Obyektiv və subyektiv amillərdən eyni dərəcədə asılı olan terminlərin yaranma prosesi bütün dillərdə eyni sistemə əsaslanmır. Bu zaman milli dilin qədim qaynaqları, sözyaratma ənənələrinin çevikliyi, işlənmə dairəsinin genişliyi, ünsiyyət prosesində konkret anlaşıqlıq səviyyəsi əsas rol oynayır. Ən qədim yazılı abidələrlə Azərbaycan dilinin bugünkü ictimai-siyasi leksik vahidlərinin müqayisəsi sübut edir ki, bu vahidlərin anlaşıqlığında əsaslı və nəzərə cəpəcaq fərq yoxdur. Qədim türk yazılı abidələrində, “Divani-lüğət-it-türk” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da, o cümlədən də digər yazılı və şifahi qaynaqlarda işlənən ictimai-siyasi terminlərin bir çoxu bu gün də Azərbaycan dilində və digər türk dillərində işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Əlbətdə, bu terminlərdən bir çoxunun passiv mövqeyə çəkilməsi də göz önündədir. Lakin bu passivlik nisbi xarakter daşıyır və müəyyən anda həmi passiv mövqəli termin fəal mövqəyə keçə və anlaşıqlıq əldə edə bilər. Məlum məsələdir ki, zaman ötdükcə müxtəlif səbəblərdən terminlərin semantik tutumunda dəyişiklik baş verir, onların mənası daralır, yaxud da genişlənir. Azərbaycan dili ictimai-siyasi terminologiyasının ilkin qaynaqlarının araşdırılmasını, müxtəlif yazılı və şifahi abidələrinin dilində və bu gün işlənən terminlərin fərdi inkişaf xəttinin müqayisəli-retrospektiv araşdırılması bu fikri təsdiqləyir ki, belə məna daralması və genişlənməsi Azərbaycan və türkmənşəli ictimai-siyasi terminlərdə də baş vermişdir. Yazılı və şifahi abidələrdən bir-birinə keçərək öz semantik tutumunu qoruyub saxlayan, türk dillərdən ərəb, fars, rus və digər dillərə keçərək eyni semantikanı ifadə edən belə terminlərdən bir neçəsini müşahidə edək:

Alpağı / Aipağıt – türk dillərindəki “tərxan rütbəsinə eyni olan bu söz abidələrin dilində həm sifət, həm antroponim, həm də rütbə kimi işlənmişdir (KTŞm. 7), düşməne təkbaşına hücum edən və yaxalanmayan igid (DLT. 1-144) kimi şərəfli bir titulu ifadə edir. V.V.Radlov bu sözün türk dillərinə “zadəgan, mülkədar” mənası verdiyini bildirir (Radlov, 1-1430-431). Tofiq Əhmədov qeyd edir ki, Azərbaycanda bu adla bağlı xeyli toponim var (7, s. 25). “Kitabi-Dədə Qorqud” “igid, qəhrəman, cəsur” anlayışı ifadə edən bu söz “alp” komponenti əsasında yaranmışdır (KDQ, 161). M.Kaşqari də bu sözü “igid” kimi izah edir və Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqa) adı ilə bağlayır (DİT. 1-41).

Ayğuçi - tonyukunun titullarından biri olub (Tq. 10, Tş. 21, TŞm. 29, tş. 49 və s.) ay: ayt: ət kökünə-quçi şəkilçisi artımaqla düzəlmişdir. Fikrimizcə, «ay: ayt» kökünün əsasında «danışmaq, demək, söyləmək» semantikasi dayanır. «Ayğuçi» dövlətdə baş məsləhətçi titulu ifadə edir. «Kudatqu bilik» Y.Balasugunun «söyləyən, danışan» mənalarında işlətdiyi bu söz yüksək rütbə – dövlət məclisinin rəhbəri (spiker) kimi göstərilir (KB. 1181, 1620, 2557, 2922, 3211) və s.

Bəg / Bəy- qədim türk yazılı abidələrində kifayət qədər tez-tez bu söz zadəgan titulu ifadə edir. Ə. Əsgərə görə bu titul dövlət və xalq qarşısında böyük xidmətləri olan şəxslərə dövlətdə birinci şəxs vəzifəsində olan adam tərəfindən verilir. (3.57). Ə. Donuk isə yazır ki, bu sözün “bək-bek”-bəkcə sözü ilə, o cümlədən “boy”-tayfa, qəbilə (bəylik “boy” başçılarına verilən titul olmasını da unutmaq olmaz!) sözü ilə bağladığı da ehtimal edilir (4, s. 5-6). Biz bu sözün “bəkləmək: gözləmək” sözü ilə bağlılığı ehtimalında irəli sürürük. Tarixən bəylər elə-dövlətə nəzarət edən, qanunları qoruyan şərəfli bir şəxs olublar. Bəy olmağın şərtləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “Kutadqu bilik”də də verilmişdir. Sonradan bir sıra türk xalqlarında bu söz ilkin mənalandırma funksiyasını bir qədər itirərək müraciət bildirmə mövqeyi əldə etmişdir. Bir sıra antroponimlərin tərkibində də bu söz mürəkkəb adın komponenti kimi çıxış edir: Bəybala, Bəybars, Bəylər, Balabəy, Elbəyi və s.

Bilqə / Bilgə - bilici, bilikli, müdrik, hakim. Bu titul hökmdarın ən yaxın adamına verilirdi. Bu söz DLT-də “ağıllı” kimi verilir.

Boyla-xaqan rütbəsinə yaxın bir tituldur, Tonyukuk bu titulu daşımışdır.

Buyuruk-məsləhətçi, vəzir. Ə. Əsgər yazır ki, buyuruklar xaqan qvardiyası idi. Göytürklərdə buyuruk bəyləri xaqanın sol tərəfində dayanırdılar (3, s. 57). Sonradan Oğuz Yabğu dövlətində «buyuruk» yerinə “bəkcə” işlənməsi,

³² BDU, filologiya elmləri doktoru, professor. ilhame.haciyeva1964@mail.ru

“bəy”, “buyuruk”, “bəkcı” sözlərinin hamısının eyni semantik yükə malik olmasını və eyni kökdən yaranmasını təsdiqləyir. Qədim türk yazılı abidələrində bu söz buyruqçu, əmr verən rəis mənalarında işlənmişdir.

Kaqan-əsrədən bütün türk dövlətlərində ən yüksək rütbə kimi qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır. İlk dəfə göytürk hökmdarı Bumin 552-ci ildə özünü kaqan adlandırmışdı. Kaqan-xaqan xandan üstün rütbədir. M.Kaşqari göstərir ki, «Əfrasiyabın özü xaqan, oğlanları isə xandır». Bir çox tədqiqatçılar bu sözün türk dilinə digər dillərdən keçməsi fikrini söyləyirlər Q.J.Ramsted, F.Laslo, V.Bonq, K.Şiratori, P.Pelliot, V.Bartold və b. Bu sözün iki komponentdən ibarət olması fikri daha düzgün sayılmalıdır: ka-qan kan. İkinci komponentin(kan:qan)-ata anlayışını bildirməsi qədim türk yazılı abidələrində təsdiqlənir. Sözün birinci komponenti-ka fikrimizcə, türk dillərində «böyük»mənası ifadə edən asemantik morfemdir. Q.V.Qubarev qazaxlar haqqında danışırkən onların e. ə. YI əsrdə Kür-Araz ovalığına köç etməsini göstərir (tutuşdur: şumerlərin-savirlərin suvarların oraya gəlişi!), həmin etnosun burada kasaki, yaşadıqları ərazinin isə Sakasena adlandığını söyləyir. (9.84-85). Kasaki «böyük saklar»demək idi. Buradakı «böyük» mənasını verən « ka»öz mənşəyinə görə şumercədən alınma da sayıla bilər. Sonradan çinlilərdə k a s-uca; suriya, əfqan və taciklərdə kabir-böyük; albanlarda k a b a-böyük; « Avesta»da k a v ı-rəhbər; xəzərlərdə kaqan-çar kimi işlənməsi də Q.V.Qubarevin fikrini təsdiq edir. Ona görə də kaqan - böyük ata demək olub türklərdə patriarxal ailənin meydana gəlməsi ilə bağlıdır (2, s. 26).

Törə / Törü-qanun, adət. E l / i l sözü ilə birgə işlənməyi ilə bu termin təsdiq edir ki, qədim türklərdə adət və ənənəyə bağlı qanunlar əsasında idarə olunan bir dövlət quruluşu mövcud imiş. Bu söz qədim türk yazılı abidələrində eli təşkil edən və elin bağlı olduğu qanunlar kimi işlənir. “Kutadqu bilik” t ö r ə hökmdar gündoğdu tərəfindən yaradılır və onunla təmsil edilir. Y.Balasaqunluya görə törə hökmdardan üstündür, dövlət iki təmələ söykənir: ehtiyat və törə.

Tuq –bayraq. Qədim türk dövlətlərində hökmranlıq əlaməti kimi sancaq əvəzinə “tuğ” sözü işlənmişdir-Yar üküzdə üç tuğluq türk bodun; Tuğ taşı kır erikli, Tuğ vəhşi sığır quyuğu bağlanmış və başına hökmdar ailəsinin soykökü sayılan heyvanın (məsələn, qurdun) altunla süslənmiş başı keçirilən bir nizədən ibarət idi. Tuğ, anlaşıldığına görə hökmdarın özünə və ailəsinə aid bir bayraqdır. DLT-də tuğ hökmdarın digər hakimiyyət atributları ilə yanaşı işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tuğ “sancaq” sözü ilə birgə işlənir: Qazan bökün qartaşı kafərin, tuğilə sancağı qılıcladı; Boyu uzun Burla xatun tuğın kafərin, qılıcladı,yerə saldı. Fikrimizcə, tuğ sancaqdan üstün tutulan bir bayraqdır və söz “toğ / doğ” fel kökündən olub hökmdarın totemini göstərməklə onun həmin heyvandan törədiyini bildirir.

Yarlıq-əmr, fərman, göstəriş. Qədim türk yazılı abidələrində xaqanın yazılı əmri, hökmdar fərmanı kimi mənalarda işlənən bu termin türk dilindəki yar (maq)- təhlil etmək,anlayışlarını bildirmişdir. Ə.Donun gəldiyi qənaətə görə yarlıq sözü XYI əsrin ortalarına qədər türk və monqol dövlətlərində işlənmişdir (4, s. 5-6). DLT-də M.Kaşqari bu termini xaqanın məktubu və buyruğu kimi qeydə almışdır. Butermin sonralar öz mənasını bir qədər daraldaraq rus dilinə “ə r l i k” şəklində keçmişdir . S.İ.Ojeqov bu sözün Rusiyada XIII-XY əsrdə Qızıl Orda xanının yazılı fərmanını bildirdiyini, ikinci mənada isə məmurların üzərində müəyyən məlumatlar göstərilmiş kağızı göstərdiyini yazır (11, s. 214).

Katun / Xatun - “Əfrasiyab qızlarından olanların adıdır”. YI əsrdən türk dövlətlərində kaqan (kağan) xaqan rütbəsilə birgə ortaya çıxmışdır. Göytürk xaqanlığının qurucusu Buminin xanımının titulu kimi ilk dəfə işlənərək dövlətin idarəedilməsində iştirakı olan ən yüksək rütbəli şəxsi bildirmişdir. Katun / Xatun-rütbəsi xaqanın xanımına təntənəli şəkildə verilir, vəliəhdlər də yalnız xatunların uşaqları arasından çıxırdı. Bu söz sonradan “qadın” şəklinə düşmüşdür. “Katun-xatun” sözünün rus dilinə keçməsinə “İqor polku haqqında dastan” təsdiq edir (10). Dastanda bu söz “xodına”, “xoti” şəklində də işlənmişdir; O.Suleymenov məsələn, Olgqova koqanə xoti (8, s. 101-104). Sözün tərkibinə gəldikdə isə, fikrimizcə, buradakı k a komponenti “kaqan” sözündə olduğu kimi “böyük” mənasını ifadə edir, -t u n isə ayrıca sözdür və M.Kaşqari bu sözün mə”nalarını belə verir : t u n o ğ u l q ı z – bir qadının ilk uşağı; qadının ilk ərinə də “t u n” bəy deyilir (DLT. 111-137). Xatun / katun vəliəhd doğmuş kaqan arvadı, böyük xanım, böyük qadındır.

Kenkeş / Kenqes – DİT-də məsləhət, məsləhətli, danışqılı mənalarında verilmişdir: Kenkeşli bilik gözəlləşir, kenkeşsiz elm azalır (DLT. 1-232); Knqton apramas, kenşeklik bilik artmas- Geniş paltar cırılmaz, məsləhətli iş pozulmaz (DLT. 3-358); Meninq bilə kenkeşdi, bilqi manqa tənqesdi- Mənimlə məsləhətləşdi, ağıl mənimkilə tənleşdi (DİT. 3-393). Əbu Həyyan da bu sözün «məşvərət» mənasında işləndiyini göstərir (Əbu Həyyan,50). KDQ-də bu sözün bugünkü variantına – kənəşmək variantına yaxın formada işləndiyini görürük: ağ alınlı Bayandır xanın, divanına dünin vardın, bəklərlə yedun-icdin, Qovmlu qövmlə kən əşdinmi? (KDQ.239). Fikrimizcə, bu söz gen-ış şəklindən yaranmışdır, birinci komponent Dlt-də “kenkeş bəyləri məşvərət bəyləri, məsləhət edilən şəxslər kimi dövlətin idarəedilməsində məşvərətçi bəyləri bildirir”.

Yağı – düşmən, rəqib, talançı. Türk dilində “yatmalamaq” kökündən yaranan bu söz qədim türk yazılı abidələrində tez-tez işlənir. DLT-də də kifayət qədər çox işlənmişdir. KDQ-də “düşmən” sözü ilə yanaşı, həm də ayrıca rast gəlinir: yağı basıldı, düşmən sındı; Eldə yağı yoğkən sənin, babanın üstünə yağı gəldi. “Yağı” dedikdə KDQ-də adətən kafirlər, qeyri-müsəlmanlar nəzərdə tutulur. Buraya Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Arslan Məlik, Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik, Sunu Sundal Məlik, Ağ Məlik Çəsmə, Arşin Oğlu Dirək Təkur, Qara Təkur aiddir. Bu şəxslərin qıpçaq olmaları məlumdur, kafər adlandırılmalarının səbəbi isə qıpçaqların islamı oğuzlardan xeyli sonra-XII əsrin ikinci yarısında qəbul etmələridir.

Qədim yazılı abidələrdə, dastan və klassik ədəbiyyatda. Müxtəlif sahə lüğətlərində müqayisəli şəkildə izlənən terminlər müəyyən fonetik dəyişikliklə yanaşı semantikasındakı genişlənmə və ya daralmanı da sübut edir. Azərbaycan dilinin leksikasında işlək olan belə dil vahidləri sahə aiddiyyətinə görə də digər sahə terminləri ilə qarşılıqlı əlaqəni istisna etmir. Əlavə edim ki, termin-sözlər asanlıqla dilimizdəki sözlərlə əlaqəyə girərək dildə sabit birləşmələrin yaranmasına da zəmin yaradır. Doğrudur, bunların arasında başqa dillərdən tərcümə olunmuş və ya kalka edilmiş ifadələrə də rast gəlmək olur. Bununla belə bu tipli ifadələrin, bir sıra hallarda isə frazeologizmlərin yaranması dilimizin zənginləşməsi yolunda müsbət hadisə kimi qarşılanmalıdır. Qeyd edim ki, bunların sırasında keçici səciyyə daşıyan, məcazi anımlı birləşmələr də yer almaqdadır. Bu gün Azərbaycan dilində geniş yayılmış, mövcud gerçəkliklə sıx bağlı olan aşağıdakı frazeologizmlərə rast gəlmək olur: *dəmir ledi, banan respublikası, oyuncaq dövlət, neft kralı, uğurlu məğlubiyyət, dövlət quşu, çadır səadəti, donor ölkə, qul azadlığı, zindan səadəti, humanist cəllad, şanlı məğlubiyyət, çıpaq siyasət, dibçək müxalifəti, soyuq müharibə demokratik cəllad, sapı özümüzdən baltalar* və s.

Ümumiyyətlə, terminologiyada subyektiv amil məhz frazeologizmlərdə açıq müşahidə edilir. Bu söz birləşmələrinin hamısı, istisnasız olaraq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılmışdır. Individual terminlərin miqdarı baxımından ictimai siyasi leksika digər sahə terminoloji sistemindən daha zəngindir. Təbii ki, belə terminin məxsus olduğu fərddən, onun cəmiyyətdəki yerindən və mövqeyindən çox asılıdır.

Adətən sintaktik üsulun məhsuldarlığından söhbət gedəndə son dövrlər nəzərdə tutulur. Həqiqətən bu üsulla xeyli ifadələrin yaranmasının şahidi oluruq. Mənzərəni əyani açıqlamaqdan ötrü həmin birləşmələri komponentlərinin mənşəyinə görə təsnif edək:

1. Komponentlərinin hər ikisi Azərbaycan (Türk) və ya vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərindən ibarət olanlar: *odsaçan, iş adamı, işgüzar adamlar, döyüşçü-mücahid, hami-xeyriyyəçi, qolbənd, yolbənd, hörikkəş, bilgisayar, soyad, ağzıbir, Milli Ordu, diqqətədayar, ataşkəs, yetərsay, soyqırım, yüzbaşı* və s.

2. Komponentlərinin biri Azərbaycan (Türk), digəri alınma sözlərdən yarananlar: *mina-tələ, plaş-yapıncı, plaş-çadır, əmək birjası, siyasi-opponent, iqtisadi zona, xarici investor, yol polisi, humanitar yardım, cizgifilm, rus alayı, radio açar, iqtisadi blokada, fitr bayramı, legitim dövlət* və s.

3. Komponentlərinin hər ikisi alınma sözlərlə düzələn: informasiya blokadası, demokratik konqres, mina-sürpriz, fotopulemyot, terror aktı, prezident inaqurasiyası, dizayn fakültəsi, turist firması və s.

Nəticə. Beləliklə, nümunələrdən göründüyü kimi əsasən yanaşma və idarə əlaqəsi ilə yaranan ifadələrin semantik sahəsi də genişdir. Müxtəlif üsullarla yaranan termin-söz və ifadələr çox qısa müddətdə işləkliyi ilə dilimizin digər sahələrinə də yayılır və ümumişlək söz və ifadələr içərisində özünə yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva İ. Dil quruluşunun nəzəri problemləri. Bakı: İqtisad universiteti, 2005, 399 s.
2. Əsgərov Ə. Azərbaycan şəhri nağıllarında qəhrəman. Namz. diss. Bakı, 1992, səh. 26
3. Əsgər Ə., Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh. 57
4. Donuk Ə. Əski türk dövlətlərində idari-əsgəri ünvan və terminlər. İstanbul, 1988, səh. 5-6
5. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
6. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984, 1986 ... 2024 və s.
7. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984, səh. 25
8. Süleymanov O. Az-Ya Bakı, 1993, səh. 101-104
9. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. Москва, 1989. стр. 166

Açar sözlər: terminologiya, sosial amillər, yazılı abidələr, subyektiv amil, ictimai-siyasi terminlər, radikal dəyişiklik, dilin lüğət tərkibiti.

Ключевые слова: терминология, социальные факторы, письменные памятники, субъективный фактор, социально-политические термины, радикальное изменение, словарный состав языка.

Key words: terminology, social factors, written monuments, subjective factor, socio-political terms, radical change, vocabulary of the language,

Социально-политические термины в общетюркском контексте Резюме

Радикальные изменения в обществе требуют языковой ловкости. Если возникающие концепции и концепции могут быть обозначены конкретными языковыми единицами, это основано на богатстве словообразовательных возможностей национального языка. Терминология азербайджанского языка, изучаемая в общетюркском контексте, подтверждает, что язык как средство общения в обществе имел тенденцию создавать единицы, которые в первую очередь отражают эти отношения. Со временем семантическая емкость терминов изменяется по разным причинам, а их значение сужается или расширяется.

Socio-political terms in the pan-Turkic context Summary

Radical changes in society require linguistic dexterity. If the emerging concepts and concepts can be defined by specific linguistic units, it is based on the richness of the vocabulary of the national language. Terminology of the Azerbaijani language, studied in the general Turkic context, confirms that the language as a means of communication in society has a tendency to create units, which in the first place reflect these relations. With time, the semantic capacity of terms changes for different reasons, and their meaning narrows or expands.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova